

в десятки тисяч років (Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М., 1981. – С. 9). Але це переважно стосується верхньопалеолітичних зображень і символів. Проте опрацювання фігур логіки розпочалося близько мільйона років тому (зокрема, наявність бінарних опозицій у мисленні палеоантропів сумнівів серед палеопсихологів та археологів не викликає).

¹⁴ Низка узагальнень: логічні фігури (бінарні опозиції, композиції бінарностей, дипластії, серіації, класифікації та ін.), а далі їх частковий прояв у вигляді різного роду симетрій, типів ритмічного розвитку (об'єднання, дроблення та ін.).

¹⁵ О. Банін висунув у 1970-х роках свій варіант бачення пісенної моделі, назвавши його «складоритмічним періодом». У нього «період» охоплює *вірш*. Ця модель може застосовуватися в аналітичних операціях, але вона непридатна для синтаксично-генетичного аналізу. Обговорюючи складоритмічний період та узагальнену силабічну ритміку (рос. – «слоговая ритмика»), О. Банін подає слушний коментар: «Узагальнена силабічна ритміка є найвагомішою властивістю музично-поетичних творів усної традиції. Пісенні твори композиторської творчості цієї властивості не мають. Тому можна стверджувати, що кожен твір фольклорної традиції в його основі будується на складоритмічному

періоді, і, навпаки, пісня, що має в основі відомий складоритмічний період, може бути на основі вагомих підстав зарахована до тієї чи іншої фольклорної традиції. (Банін О. О. Об одном аналитическом методе музыкальной фольклористики / Музыкальная фольклористика.–М. 1976 Вып 2. – С. 145).

¹⁶ Степанов Ю. С. Основы языкознания. – М., 1966. – С. 99.

¹⁷ Алексеев В. В. Становление человека. – М., 1984. – С. 252, 253.

¹⁸ Песни Пинежья. Материалы фонограмархива, собран. и разработ. Е. В. Гиппиусом и З. В. Эвальд. – М., 1936. – С. 137.

¹⁹ Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1987. – С. 141.

²⁰ Там само. – С. 205.

²¹ Там само. – С. 225.

²² Див. її змістовне обговорення у книжці: Канигін Ю. Шлях аріїв. Україна в духовній історії людства. – К., 2006. – С. 482, 483.

²³ Див.: Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. – М., 1993. – С. 35, 447.

²⁴ Зокрема, єврейський етнос існує вже удвічі довше.

ФОЛЬКЛОР: ПОЧАТОК ВЖИВАННЯ ТЕРМІНА В УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ

Михайло Глушко

«Було би цікаво і повчально простежити вхідження терміна «фольклор» у науку різних країн і зміни його значення, які супроводжували його переможну ходу по земній кулі», — більше сорока років тому наголосив відомий радянський (російський) фольклорист Віктор Гусев [17, 5]. Слід сподіватися, що хоча би тепер слова цього вченого привернуть увагу українських знавців усної народної словесності, бодай тому, що поняття «фольклор», «фольклористика», «фольклоризм», «фольклорний» стали постійними супутниками їхньої наукової лексики, а також літературознавців, етнологів, музикознавців, культурологів, істориків.

Як доказ вищезазначеного висвітливо випадок, який нещодавно трапився на засіданні однієї спеціалізованої вченої ради. Зокрема, в одного здобувача наукового ступеня кандида-

та філол. наук зі спеціальності «фольклористика» подікавилися, хто з українських учених уперше вжив термін «фольклор» і в якій праці. Замість відповіді в залі запанувала тиша. Ситуацію намагалися виправити поважні члени спецради: одні згадали ім'я Михайла Грушевського, другі — Івана Франка, треті — Михайла Драгоманова. Однозначної відповіді так і не пролунало, бо це питання поки що не цікавило українських знавців усної народної творчості. Тому марно сподіватися й на позитивні результати пошуків навіть у найсучасніших народознавчих виданнях навчально-методичного і довідкового характеру [32, 17–21; 38, 11–44; 41, 264, 396–398].

Добре відомо, що кожне поняття, зафіксоване як термін, — це один із головних інструментів

наукового дослідження, оскільки узагальнює результати пізнання дійсності, суттєві властивості, зв'язки предметів і явищ тощо. Як і кожна наука, фольклористика в ході розвитку також поповнювалася новими термінами та поняттями.

Щодо розмежування етнографії та фольклористики як окремих галузей наукових знань деякі сучасні народознавці вважають, що вперше це зробили члени Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Так, відома львівська дослідниця Оксана Сапеляк в одному зі своїх досліджень констатувала: «Оскільки перше видання Етнографічної комісії — “Етнографічний збірник” — охоплював і етнографічні описи та фольклорний матеріал, причому другий значно більший за обсягом, то, на перший погляд, створювалося хибне враження, ніби вчені НТШ або чітко не розрізняли етнографію і фольклористику, або навіть змішували ці поняття. Однак, саме в НТШ окремо визначилися дефініції фольклористики та етнології, причому останньої, як самостійної науки» [39, 20, 21]. Відтак авторка дійшла висновку, що вперше розмежував українську етнографію (етнологію) та фольклористику Федір Вовк [39, 22, 153].

Отже, постають три важливих питання, які треба вирішити в нашому дослідженні. По-перше, хто з українських учених справді вперше почав уживати термін «фольклор»? По-друге, з якою метою його вживали спочатку, і яке значення він мав у працях членів НТШ? По-третє, що спільного і відмінного у з'ясуванні предмета, з одного боку, фольклористики кінця XIX — початку XX ст., з другого — етнографії та етнології?

Слово «фольклор» (англ. *folklore* — народна мудрість, народне знання) в науковий обіг увів англійський археолог Уільям Джон Томс, опублікувавши 22 серпня 1846 року в щотижневнику «The Athenaeum» невелику за обсягом статтю «Folk-Loge». Як дослідник пам'яток матеріальної культури автор хотів за допомогою цього терміна підкреслити їх зв'язок із проявами духовного життя народу — зі звичаями, звичками,

обрядами, забобонами, баладами, прислів'ями тощо давніх віків [17, 3].

Офіційно поняття «фольклор» Англійське фольклорне товариство прийняло і закріпило 1879 року, причому у двох значеннях — у широкому і вузькому. У широкому воно означало всю «неписану [усну. — М. Г.] історію народу, переважно неписану історію примітивних епох»; у більш вузькому значенні — «стародавні звичаї, звички, обряди та церемонії минулих епох, які перетворилися в забобони і традиції нижчих класів цивілізованого суспільства» [17, 5, 6]. З цього часу фольклористика як наука постійно еволюціонувала: обсяг досліджуваних нею видів народної культури то розширювався, то звужувався. По-різному тлумачився і термін «фольклор» [17, 5–20; 18, 82, 83].

Серед українських учених уперше почав його вживати М. Драгоманов, причому формальним приводом для цього послужила неординарна подія в історії нашого народознавства. Зокрема, восени 1883 року І. Франко організував «Етнографічно-статистичний кружок» — перше на західноукраїнських землях товариство з дослідження етнографії та фольклору українців. Він розробив програму, що передбачала розв'язання кількох поточних і стратегічних завдань, серед них — складання повної анотованої бібліографії всієї літератури з етнографії та краєзнавства України, створення бібліотеки та організацію екскурсій у різні куточки Галичини [35, 42].

Однак учасники «Етнографічно-статистичного кружка» не мали належної фахової підготовки для ведення етнографічної та краєзнавчої роботи, відчувався брак наукової літератури з відповідних галузей знань. По допомогу І. Франко звернувся до М. Драгоманова, зокрема в листі написаному в жовтні 1883 року: «Ми дуже були б раді, коли б могли дістати від Вас вказівки, як робити і що, які книги студіювати — особливо по етнографії, до чого у нас, крім сирих матеріалів, та й то дуже некомплектних, дуже мало книжок знаходиться. [...] Особливо потрібні нам збірники великоруської людської літератури, та й деякі їх опрацювання, хоч би наразі лиш Пипіна, Стасова, Єфименка і др.» [44, 366, 367]. У наступному

листі І. Франко просив М. Драгоманова дістати для гуртківців відгуки французьких та англійських науковців на дослідження з української мови та етнографії, зокрема на збірник В. Антоновича й М. Драгоманова «Исторические песни малорусского народа» (К., 1874–1875. — Т. 1, 2), а також повідомити про найважливіші італійські і французькі етнографічні (фольклорні) збірники [45, 374].

На початку грудня 1883 року М. Драгоманов підготував і переслав І. Франку реферат про італійську та французьку етнографічну бібліографію, з якою мали ознайомитися члени «Етнографічно-статистичного кружка». У листі, що супроводжував цей реферат, учений просив свого молодого колегу обов'язково зазначити прізвище його автора, яке тоді було заборонено згадувати в Австро-Угорщині: «Подумавши трохи, питаєш себе: хто ж, власне, забороняв мене? А коли й забороняв, то що, власне, заборонено в мені? Чи можна заборонити мене як *folk-loriste*? Чому, коли як *folk-loriste* мене може показати, напр[имір], G[aston] Paris (трохи не легітиміст) в Парижській Академії наук, то Франко не може мене показати в Ак[адемичнім] Братстві? Подумавши таке й подібне, я зваживсь таки написати свій реферат і послати його Вам для прочитання в Етногр[афичнім] Кружку» [34, 68].

8 грудня 1883 року на засіданні гуртка І. Франко прочитав реферат, назвавши його автора. Але в замітці про засідання «Етнографічно-статистичного кружка», опублікованій у газеті «Діло», прізвище М. Драгоманова було замінене псевдонімом «Українець». Ця обставина викликала обурення автора реферату, і він у кількох листах до І. Франка та М. Павлика висловлював своє невдоволення [35, 43]. І. Франко намагався видати дослідження М. Драгоманова, але останній заборонив це робити. Зрештою, його праця залишилася в архіві гуртка, а світ побачила аж у 1926 році зусиллями М. Возняка [7, 118–122].

Реферат М. Драгоманова мав назву «Зітальнянської й французької літератури про народну словесність. (Одповідь д. Ів. Франкові)».

Розповідаючи про фольклористику як науку та її методи, автор зазначив у ньому й таке: «...Тепер вже аж голова вертиться часом у фольклориста (так тепер починають звати в Зах[ідній] Європі спеціалістів по нар[одній] словесности од англ[ійського] слова *F o l k - l o r e*) тут і далі курсив автора. — М. Г.), голова вертиться і од того матеріалу, і од тих приміток, котрих страх трудно в памятку [в пам'яті. — М. Г.] вдержати, а без котрих непремінно спіткнешся, коли поїдеш по широкому полю етнографії» [7, 118, 119].

Хоча зазначена праця М. Драгоманова побачила світ лише через сорок три роки, не варто недооцінювати її значення в поширенні та утвердженні терміна «фольклор» в українській науці, а заодно й становлення фольклористики як самостійної галузі знань у сучасному розумінні цього слова. Передусім вона мала великий вплив на І. Франка (про що йтиметься далі), а також на інших учасників «Етнографічно-статистичного кружка», серед яких були й майбутні відомі дослідники усної народної словесності українців [29, 359, 360].

Після 1883 року М. Драгоманов дедалі активніше вживав у своїх наукових працях поняття «фольклор» та його похідні. Так, у статті «Народні оповідання Росії», яку він опублікував 5 серпня 1886 року в паризькому часописі «*Mélusine, revue de mythologie, littérature populaire, traditions et usages*», аналізуючи стан дослідження народної словесності в Російській імперії, він дорікав слов'янським дослідникам за те, що вони «не слідять за ідеями й методами, які панують тепер у науці фольклору» [26, 101], а також критикував наукові погляди відомого російського вченого Олександра Афанасьєва, зарахувавши його до «фольклористів старої школи» [26, 105].

У 1888 році в трьох номерах журналу «*Mélusine*» світ побачило його ґрунтовне дослідження «Побожні легенди Болгар», в якому знавець усної народної словесності вже широко послуговувався терміном «фольклор» та похідними й описовими поняттями — «фольклористи», «студії фольклору», «український і велико-

руський фольклор», «фольклор різних народів» тощо [27, 129, 130, 134, 137–140, 144].

Через рік (1889) у Парижі відбувся перший Міжнародний конгрес фольклористів, активну участь в якому взяв також М. Драгоманов. Зокрема, учений виступив із двома доповідями, в одній з яких ужив звичні для тогочасних західноєвропейських дослідників поняття «фольклор», «фольклористика», «фольклористи» [22, 184, 190, 191–192].

Словом, серед знавців усної народної творчості східних слов'ян (українців, росіян і білорусів) М. Драгоманов уперше почав вводити в науковий обіг і широко вживати термін «фольклор». Серед достовірних свідчень, що стосуються російських учених, найбільш раннє його використання та визначення датується 1889 роком [17, 8 (примітка)]. У 1890 році світ побачив перший випуск журналу «Живая старина», який планувався як народознавчий часопис. Відкривала його редакційна стаття Володимира Ламанського. М. Драгоманов не забарився з науковою оцінкою досліджень, повідомлень і матеріалів, опублікованих у перших трьох випусках нового російського видання. Стосовно статті від редактора, український історик і фольклорист висловився дуже критично: «В дійсности ся стаття має мало спільного із першим томом [із задекларованою у часописові програмою. — М. Г.] і з фольклором у загалі» [24, 310].

Через недоступність названих та інших праць М. Драгоманова в Україні ще впродовж значного періоду широкий читацький загал не міг познайомитися не лише з поняттям «фольклор» та його науковим значенням, але й зі спостереженнями, ідеями та висновками самого вченого в галузі фольклористики. Виняток становив реферат «З італьянської й французької літератури про народню словесність. (Одповідь д. Ів. Франкові)», оприлюднений учасниками «Етнографічно-статистичного кружка». До речі, задля популяризації серед гуртківців зокрема та галицької інтелігенції загалом західноєвропейських методик і методів дослідження української народної словесності М. Драгоманов навіть виявив ба-

жання співпрацювати з літературно-науковим і громадсько-політичним журналом «Зоря». У листі від 25 жовтня 1884 року він запропонував І. Франку як члену редакції часопису опублікувати на його шпальтах низку статей із фольклористики під загальною назвою «Порівнянні досліди про українську народню словесність». Тоді ж учений погодився взяти на себе всю редакційну роботу з фольклору: «Посилайте мені на перегляд все, що до Вас прийде з матер'ялів, котрі Ви думаєте печатати, то я прибавлятиму порівнянні вказівки, також буду вести бібліографію цього діла» [34, 108]. Позитивна відповідь І. Франка не забарилася: «Я, конечно, з найбільшою радістю пристаю на Вашу пропозицію передати ту часть під Вашу руку і не печатати нічого без Вашого поручення. Бодай можу бути певний, що та часть буде добре редагована і принесе честь газеті» [47, 490]. Але через різні причини вони не змогли втілити цей задум [28, 71–79].

Чи не вперше термін «фольклор» став доступним для широкого читацького загалу України 1891 року, причому зусиллями М. Драгоманова. Зокрема, тоді вчений помістив в одному з випусків журналу «Народ» невелику замітку з промовистою назвою «Для починаючих фольклористів на Україні» — відповідь університетській молоді, представники якої неодноразово зверталися до нього з проханням поділитися знаннями про праці зі світової фольклористики, щоб можна було застосувати популярний тоді порівняльний метод у своїх наукових розвідках. У зазначеній замітці М. Драгоманов відсилає зацікавлених народною словесністю українських «студентів» до різних за характером досліджень тогочасних відомих авторів — О. Афанасьєва, О. Пипіна, Т. Бенфея, Дж.-Б. Дунлопа, Е. Коскена, Р. Келера (Кьолера), Е. Ланга, А. Гедоза, П. Гастона, братів Грімм [23, 330, 331].

І. Франко, незважаючи на численні настанови М. Драгоманова як учителя [34, 71, 72, 82, 83, 97, 98, 108, 109, 151, 172 та ін.], тривалий час уникав використання терміна «фольклор» у своїх народознавчих дослідженнях, хоча вживав його ще 1884 року. Так, у

листі від 21 жовтня цього року він повідомляв М. Драгоманова про те, що планує «збирати книги по фольклору, а особливо по критиці біблійній» [46, 487]. Щоправда, автор листа усвідомлював значні труднощі на цьому шляху: «Швидко до праць на тім полі я не возьмусь, бо, певно, що швидко ані часу, ані книг не буде» [46, 487].

І. Франко почав активно послуговуватися терміном «фольклор» і його похідними лише в 1893–1894 роках, коли підготував і випустив у світ кілька аналітичних статей з усної народної словесності, а також рецензій на дослідження інших авторів. Спершу це була замітка «З галузі фольклору» [48, 38, 39], опублікована в додатку до газети «Kurjer Lwowski» — «Tydzen» (23 травня 1893 року). У 1894 році українська фольклористика збагатилася новою його працею «Фольклорні праці д-ра Ченька Зібрта» [53, 258–270] («Житє і слово». — 1894. — Т. 2. — Кн. 5). Саме 1894 року в першому томі журналу «Житє і слово» (1894–1897), який заснував учений, було надруковано чотири публікації, у назвах яких було вжито термін «фольклор» [3, 233–237; 4, 153–157; 40, 316; 42, 316–318]. Більше того, надавши новому часописові підзаголовок «Вісник літератури, історії і фольклору», І. Франко як редактор свідомо визначив літературно-фольклористичне спрямування свого журналу. На шпальтах цього періодичного видання світ побачили його важливі фольклористичні дослідження, зокрема й методологічного характеру («Дві школи в фольклористиці») [43, 416–424], а також наукові розвідки інших українських знавців усної словесності. Упродовж усіх років виходу часопису вчений вів рубрику «Із уст народа», в якій надавав можливість оприлюднювати фольклорні матеріали — народні пісні, легенди, казки, міфи, вірування, анекдоти, фацеції (жарти), байки тощо — та дослідження не лише відомих на той час знавців рідної літератури й народної поезії, але й багатьох авторів із периферії. Зокрема, у цій рубриці дебютували такі визначні вчені-народознавці, як Володимир Гнатюк, Фі-

ларет Колесса, Осип Роздольський, Михайло Зубрицький [29, 360].

Отже, маємо достатньо підстав стверджувати, що термін «фольклор» у науковий обіг українського народознавства ввів М. Драгоманов, а закріпив — І. Франко. Відтак цим терміном почали послуговуватися М. Грушевський [16, VIII], Ф. Вовк [5, VI, VIII, IX та ін.], Б. Грінченко [13, 18–20; 14] та інші дослідники. У 1911 році українською мовою вийшов підручник із фольклористики відомого англійського вченого Джона-Лоуренса Гомма [19].

Було б перебільшенням уважати, що цей термін відразу міцно закріпився в українській науці, тобто став основним. Навпаки, до початку Другої світової війни українські знавці народної словесності, передусім члени НТШ (В. Гнатюк, О. Роздольський, З. Кузеля, Ф. Колесса та ін.) і надалі вживали звичні для М. Костомарова і П. Куліша, Із. Срезневського і М. Сумцова, врешті, для самого М. Драгоманова, описові поняття «народна поезія», «народна словесність», «усна народна словесність» тощо, а також термін «етнографія». Це підтверджують бодай назви двох фундаментальних фольклористичних праць Ф. Колесси, які вчений підготував у 30-х — на початку 40-х років ХХ ст. [30; 31]. Повільно приживався термін «фольк-лор» і в російській науці [17, 8, 9].

У царині українського народознавства (фольклористики зокрема) такий стан зумовили, з одного боку, історичні особливості становлення та розвитку цієї науки, з другого — традиційні значення властивих для неї головних понять. Загальний шлях виникнення та еволюції українського народознавства найбільш стисло описав Ф. Вовк, який зазначив, що його розвиток почався «з дослідів лінгвістичних, археологічних і етнографічних, або скоріше фольклорних, із збирання словарного матириалу, з розшукування рідної старовини, з записування козацьких дум, а потім і иньших пісень, казок, приказок і т. и.; далі почали звертати увагу і на звичаї, і тилькі далеко пізнійше по трохи і на соматичну антро-

польогію і на народній побут» [5, X, XI]. Аналогічно розвивалося народознавство в інших слов'ян: «Почавшись ще з перших літ ХІХ стол[іття] і не мавши перед собою загально-наукових підвалів, котрі у той час тільки починали ще вироблятися на заході, слов'янські етнологічні студії обмежувались попереду те-ж тільки працями лінгвістичними, статистичними і археологічними[,] і тільки пізніше перейшли до народньої словесності (фольклору) і побутового життя» [5, VIII].

Українська фольклористика як наука спершу формувалася в межах загального українознавства та народознавства, відтак намітилася її спеціалізація, і тільки згодом виокремилася інша галузь гуманітарних знань — етнографія (етнологія). Ця тенденція простежувалася й у використанні понятійно-термінологічного апарату. На відміну від описових понять «народна поезія», «народна словесність», «усна народна словесність» тощо, які охоплювали конкретний предмет дослідження (фольклор), термін «етнографія» ще тривалий період (до 30-х років ХХ ст. включно) вживався і як їхній синонім, водночас означаючи звичний для сучасної етнологічної науки об'єм традиційної культури — як духовної, так і матеріальної.

Тлумачення поняття «етнографія» як усної народної словесності найкраще підтверджують дві відозви І. Франка і В. Гнатюка («В справі збирання етнографічних матеріалів», «До збирання етнографічних матеріалів»), в яких ідеться про головні фольклорні жанри (казки, анекдоти, приповідки, оповідання тощо), на які мали звернути увагу шанувальники та збирачі народного поетичного слова [54, 16, 17; 55, 228–231].

Відповідний предмет фольклористики, означений терміном «етнографія», добре ілюструє загальновідома розширена програма В. Гнатюка, автор якої зосередився на двох видах народної поезії — пісенному і прозовому [10, 23–45]. У цій програмі вчений стисло розглянув історію дослідження української усної словесності («етнографії»), вказавши на її безпосередній зв'язок із літературою: «*Ет-*

нографія — наука ще недавня, бо її початки ледви сягають другої половини ХVІІІ ст., а розвинулася вона в повні аж у минулім, ХІХ століттю, але її значінне дуже велике, бо вона не тільки викликала переворот у життю цілого ряду менших і більших народів, спонукуючи їх національне відродження, але й мала рішучий вплив на літературу в цілій Європі, давши основу в них романтичному напрямови, з якого розвився опісля реалістичний напрям» [10, 3].

Генетичний зв'язок українського народного й авторського слова всебічно представлений у фундаментальному дослідженні М. Грушевського «Історія української літератури». Оцінюючи наукове, пізнавальне і суспільно-культурне значення праці великого українського вченого, сучасний літературознавець і фольклорист І. Денисюк зазначив, що «такої синтетичної праці про нашу усну словесність, чи то внаслідок обставин життя, чи то специфіки свого обдарування, не могли виконати ні Максимович, Куліш та Костомаров, ні Драгоманов, Франко, Гнатюк і Колесса, хоч, відповідно, без них не могло бути дослідження Грушевського» [21, 182]. Інакше кажучи, українська фольклористика розвивалася й утверджувалася як філологічна дисципліна, а не історична, хоча в минулому її часто називали етнографією.

Про українську етнографію як історичну науку можна говорити лише із середини 90-х років ХІХ ст., коли М. Грушевський у передмові до першого тому «Етнографічного збірника» окреслив загальні рамки її предмета: «Богатство словесного матеріялу, що живе досі в устах українсько-руського народу, є факт загально відомий. *Меньше уваги звертано на духове життя народу по за утворами народньої поезії*, але й ті не багаті спостереження, які були зроблені, вказували на велику цікавість, яку має цілий уклад життя українсько-руських народних мас не тільки для самих земляків, але для науки взагалі» [16, VII].

Предмета «справжньої» етнографії як історичної дисципліни значно докладніше торкнувся Ф. Вовк: «*Що-ж до етнографії у*

настоящому розумінні цієї науки, то, у порівнянні з фольклором, вона у нас, за деякими виїмками, ледві тільки починається. Не кажучи вже про те, що ми й досі не маємо ніяких матеріалів ні до в'яснення початків і етнічного складу нашої людности, ні до визначення відносин її до давніх насильників нашої землі і теперішніх сусід, і чисто описового етнографічного матеріалу зібрано у нас і не дуже багато, і не скрізь однаково» [5, XIII, XIV]. В іншому місці вчений як автор редакційної статті, якою відкривалися «Матеріяли до українсько-руської етнології», зумисне наголосив на розмежуванні фольклорних та етнографічних за характером матеріалів: «Уважаючи на те, що устна народня словесність чимало літ як уже відрізнялась ув особливу науку фольклору, а тако-ж і на те, що львівське наукове Товариство ім. Шевченка має вже виданне, присвячене до збирання фольклорного матеріалу, ми знаходимо відповідним [чином. — М. Г.] відлучити його тако-ж і з нашого видання [«Матеріялів». — М. Г.], окрім хіба переказів, що мають спеціяльно етнологічний інтерес, ригуальних пісень і т. и., без котрих опис звичаїв і обрядів не був би повним і зрозумілим» [5, XIII]. Ідеться про загальний стан дослідження традиційно-побутової культури українців.

Сказане підтверджують два дуже важливі програмні документи з української етнології як історичної науки, які, на жаль, сучасні дослідники розглядають самостійно, незалежно від «Передмови» М. Грушевського та редакційної статті Ф. Вовка, що є хибним кроком із методологічного погляду. Маємо на увазі розміщену в додатку до першого тому «Етнографічного збірника» загальновідому розширену етнографічну програму [37, 1–16 (окрема пагінація)], яку було розроблено під керівництвом М. Грушевського, та програму Ф. Вовка, опубліковану в додатку до першого тому «Матеріялів до українсько-руської етнології» [6, 1–22 (окрема пагінація)].

Перша з програм охоплювала чотири розділи: історичні відомості (10 питань); етнографічні відомості, які могли висвітлити аспекти само-

визначення населення, антропологічні характеристики, погляди народу на мораль, з'ясування видів занять, особливостей житла, одягу, народного харчування, родинних звичаїв, знань і т. ін. (168 питань); відомості суспільно-економічні зі статистичними даними (23 питання); відомості правничі, які передбачали дослідження народних уявлень про карне судочинство та родинно-майнове право тощо (86 питань). Аналіз питань, представлених у зазначеному методичному документі, виявляє збіжність його тематики з тогочасними науковими зацікавленнями М. Грушевського з ділянки давньої культури та побуту українців.

Наукова програма Ф. Вовка містила блоки питань, які стосувалися будівництва, одягу, їжі, добування вогню, мисливства, рибальства, бджільництва, скотарства, мірошництва, заготівлі глини для гончарства, обробки деревини (заготівлі лісоматеріалів і випалювання вугілля, бондарства, столярства, стельмахування тощо), металів, шкіри, рогу та кістки, волокна і вовни, кравецтва та килимарства, побутування традиційних засобів пересування і технології їх виготовлення, народних вірувань, забобонів, усної народної творчості та ін.

Адекватне окреслення Ф. Вовком предмета етнології як історичної науки підтверджують найрізноманітніші матеріали з традиційно-побутової культури українського народу, які були опубліковані на шпальтах «Матеріялів», та його праця «Етнографічні особливості українського народу», яка побачила світ 1916 року. У цьому узагальнюючому дослідженні знання про «народний побут, зовнішній та внутрішній» [8, 455] Ф. Вовк назвав саме етнологією.

Отже, фактично до кінця 30-х років ХХ ст. українські вчені вживали термін «етнологія» у вузькому (як відповідник усної народної словесності) і широкому (для окреслення значного об'єму традиційної культури і побуту, зокрема й народної поезії) розумінні. Інакше кажучи, до початку Другої світової війни він був важливим науковим поняттям фольклористики як філологічної дисципліни й етнології як історичної галузі знань. Однак, як уже відомо,

у середині 90-х років XIX ст. паралельно із цим терміном в українському народознавстві утвердився ще один — «фольклор». Виникає закономірне питання, яке ж значення мало англійське за походженням слово «фольклор» для тогочасних дослідників?

Відповідь найлегше з'ясувати за визначенням наукового поняття. Проте М. Драгоманов не залишив нам у спадок чіткого формулювання терміну «фольклор». У публікації «Живая старина» автор ототожнив фольклор із словесністю і народним побутом загалом («по суті річи, фольклор, себ то словесність, побут народньої маси, або краще сказати, так званого простонародя (plebs)...» [24, 309, 311]), тобто він уживав це слово в широкому значенні. До речі, тут же вчений звернув увагу на те, що західноєвропейські дослідники мають різні погляди щодо визначення фольклористики: одні з них вважають її методом дослідження, другі — предметом, треті — самостійною наукою [24, 311].

Для самого М. Драгоманова [7, 118], а також для його послідовників (І. Франка [43, 419; 50, 254; 51, 27], М. Грушевського [15, 17; 16, VIII], Ф. Вовка [5, IX, X, XIII]), фольклористичні студії — це наука. Наприклад, для М. Грушевського вона була цінною передусім тому, що приховувала «багаті перспективи духовної еволюції, що поронила свої сліди в скостенілих пережитках давнього і сучасного побуту» [15, 18].

Специфіку фольклористики як науки охарактеризував М. Драгоманов у згаданому вище рефераті, призначеному для учасників «Етнографічно-статистичного кружка». Зважаючи на наукову цінність цього першоджерела, процитуємо ту його частину, в якій учений пояснював значення задуму гуртківців, водночас націлюючи їх на серйозну науково-пошукову роботу: «Двічі радий був я Вашому запитанню про збірки етнографічні італіянські й французькі, котрі Ви вважаєте потрібними для Вашого нового етнографічно-статистичного кружка, — раз, через те, шчо кружок, очевидно, береться за працю, котра доси була доволі занехаяна в Австрійській Русі (де етнографи доси більше збирали словесний матерьял з уст народа,

ніж обробляли його, а надто систематично), а, в друге, через те, шчо в запитанню про збірки чуженародні бачу ознаку виступу Ваших бдушчих праць на дорогу, котра одна тільки може привести до доброго кінця, — дорогу *інтернаціональну*. Дуже добре б було, як би ті, хто прийметься за обробку навіть доси зібраного матерьялу народньої словесности в Австрійській Русі, зразу вбереглись од фальшивих виводів, котрі доси шкодили етнографам поодиноких народів, шчо не бачили перед собою матерьялу других народів, і од котрих стали збавлятися етнографи тільки недавно, коли наука етнографічна стала рішуче *інтернаціональна, порівнявча*. Тільки тоді, коли ця наука покаже нам, шчо єсть спільного у ріжних народів в їх образах поетичних, дідактичних і т. и. (коли говорити тільки о словесности), і звідки взялось те спільне (чи єсть воно послідком однакового вражіння життя (не) ріжних народів, чи єсть воно забуток колишнього спільного роду, чи послідок обміну літературного, пізнішчого), — тоді тільки можна буде точно сказати, шчо в кого єсть свого власного, національного, — чи то в формі, чи в самій суті образа, думки, пісні і т. д.» [7, 118]. Автор реферату наголосив: «До того вже не близько, — але добре вже й те, шчо скріз(ь) в цивілізованому світі не тільки етнографи-систематизатори, а й прості збірачі етног[рафічного] матерьялу зрозуміли повишчу думку, і вже стараються не подавати в печать навіть поодиноких матерьялів без порівнюючих приміток» [7, 118].

Отже, тут ідеться про засади та методи дослідження усної народної творчості, які можна узагальнити чотирма пунктами: порівняння — це універсальний інструмент дослідницької роботи фольклориста; застосування наукового порівняння — це важлива умова виявлення етнокультурних (інтернаціональних, за визначенням ученого) зв'язків у сфері народної поезії; лише з'ясувавши спільне «у ріжних народів в їх образах поетичних, дідактичних і т. и.», можна точно встановити своє власне (національне) у цій ділянці духовної культури; у 1883 році автор реферату «З італіянської й

французської літератури про народню словесність. (Одповідь д. Ів. Франкові)» висловив думку про непростий шлях становлення науки про «фольклор» в Україні.

Дослідник неодноразово повертався до порушених у зазначеному рефераті положень про фольклористику, зокрема до особливостей застосування порівняльного методу з метою з'ясування інтернаціональних (космополітичних) та етнічних сюжетів, елементів, мотивів, образів тощо у творах усної словесності [25, 128, 144, 145; 36, 143, 144].

Перші спроби сформулювати основні принципи порівняльного методу були зроблені ще наприкінці XVIII ст., зокрема, як логічна основа для історичних порівнянь. Суттєво вплинув на формування порівняльно-історичного методу розвиток у XIX ст. порівняльно-історичного мовознавства, порівняльної міфології та порівняльного дослідження релігії.

В етнології цей метод активно почали використовувати еволюціоністи — Едвард Бернетт Тайлор, Джон Мак-Леннан, Льюїс Генрі Морган [2, 215]. У західноєвропейській фольклористиці його вперше обґрунтував і широко застосував німецький учений Т. Бенфей, зокрема, в передмові та коментарях до перекладеного ним збірника індійських казок «Панчатантра» (Лейпциг, 1859) [3, 234, 235]. В Україні першу спробу «приложення нового, порівнюючо-історичного методу для виявлення народної поезії» [49, 150] здійснив М. Драгоманов у розвідках «Відгук рицарської поезії в руських народних піснях: Пісні про Королеви́ча» (1874). Докладно з'ясовувати стосунок цього вченого до порівняння як до прийому в наукових дослідженнях так як до методу, що став основою компаративізму як наукової школи в українському літературознавстві та фольклористиці, у нашому випадку буде зайвим, позаяк це питання вже знайшло належне висвітлення в сучасній науковій літературі [9, 71–73]. Варто наголосити лише на кончній потребі розрізняти два види порівнянь: у формі приміток чи покликів на фольклорні збірники, за допомогою яких М. Драгоманов, а відтак і його послідовники,

відсилали читача до певних опублікованих джерел, і суто аналітично-порівняльні студії сюжетів народних творів, які вони здійснювали.

Усебічний порівняльний аналіз сюжетів усної народної словесності різних жанрів (казок, міфів, легенд тощо), що побутували в різних народів світу, суттєво відрізняв молоду науку «фольклор» від концепцій і студій міфологічної школи [3, 71–73], представники якої «вважали зародження переказів і пісень самостійним і незалежним у кожного народу і виводили їх від міфічних уяв того ж народу» [52, 12]. Зіставляючи словесні тексти різних народів, фольклористи останньої чверті XIX — початку XX ст. намагалися з'ясувати походження народного твору (генезис), шляхи його поширення й утвердження в традиційній культурі європейських етносів, інтернаціональні (космополітичні) риси й національну специфіку, первісну семантику тощо. Вживаючи поняття «фольклор» та його похідні, українські вчені кінця XIX — 30-х років XX ст., зокрема М. Драгоманов і І. Франко, В. Гнатюк і З. Кузеля, вважали фольклористику аналітичною філологічною дисципліною, на відміну від етнографії, представники якої лише збирали зразки народної словесності — джерельну основу для першої з них. Саме тому М. Грушевський уважав журнал «Житє і слово» друкованим фольклористичним органом [16, VII], оскільки на його шпальтах публікувалися не лише твори народної поезії (під рубрикою «Із уст народа»), але й дослідження аналітично-порівняльного характеру.

М. Драгоманов [24, 311] та члени Етнографічної комісії НТШ [5, VIII, XIII, XV; 31, 12] спорадично вживали термін «фольклор» й у вужчому значенні — «усна народна словесність» («народна поезія», «етнографія»). Уводячи цей термін у науковий обіг у відповідному значенні, українські народознавці (філологи-фольклористи та історики-етнографи) тим самим почали розмежовувати першоджерела, які вони збирали й вивчали (відповідно, усну народну творчість і матеріали про традиційно-побутову культуру), а заодно і предмет дослідження. Наприкінці XIX — на початку XX ст. це була закономірна реакція на занадто широке значення терміна «етнографія».

Наукове зацікавлення становить малопомітний нюанс, наявний в одній зі спільних відозв І. Франка та В. Гнатюка, а також у розширеній програмі В. Гнатюка «Українська народня словесність». Йдеться про одну з головних вимог до збирачів народної пісенності та прози, що стосувалася праці народознавця з інформатором: «Оповідача треба поучити перед записуванем, щоби говорив поволи і виразно, а потім записувати *кожде слово, чи стиль видається кому нерівним, уриваним, чи ні. Диялектичні властивости говору належить усюди заховувати, а не зміняти їх на літературну мову*» [54, 17]. Натомість настанова вчених стосовно фіксації польових матеріалів про народні вірування і традиційну медицину, джерел з «описової етнографії» загалом була дещо іншою (менш суворою): «*Вірування і ліки можна передавати й своїми словами, але се належить виразно зазначити*» [55, 229]; «*В описовій етнографії та при записуванні вірувань і народніх ліків можна уживати звичайної літературної мови, а не місцевого говору*» [10, 21].

Різницю у ставленні членів НТШ до методики збору фольклорних та етнографічних матеріалів засвідчують публікації первинних джерел у двох серійних наукових виданнях — в «Етнографічному збірнику» та «Матеріялах до українсько-руської етнології». Зокрема, фольклорні, частково етнографічні матеріали, які побачили світ на сторінках «Етнографічного збірника», відзначаються абсолютною автентичністю, тобто дослівним перенесенням оповіді інформатора на папір, або, інакше кажучи, без будь-якого втручання дослідника в їхній зміст, особливості мови носія етнічної культури тощо. Натомість серед етнографічних першоджерел, опублікованих у «Матеріялах», чимало й таких, що подані літературною мовою і є плодами систематизації та наукового опрацювання (за словами Ф. Вовка — «класування матириалу» та його «наукового оброблювання» [5, VI]). Вважаючи етнологію класичною комплексною дисципліною історичного циклу, джерельну основу якої, крім описових етнографічних матеріалів, станов-

лять також дані інших гуманітарних наук (археології, антропології, соціології), упорядники на шпальтах «Матеріялів» публікували розвідки і матеріали суто антропологічного та археологічного характеру.

Отже, введенню в науковий обіг терміна «фольклор» та його похідних в українське народознавство завдячуємо М. Драгоманову та І. Франкові. Інші українські знавці усної народної словесності перейняли цей термін з їхніх праць. У 80–90-х роках ХІХ ст. фольклористика відрізнялася від тогочасної етнографії застосуванням порівняльно-історичного методу, за допомогою якого українські дослідники з'ясували інтернаціональні та національні елементи в сюжетах народних творів, походження зразків народної поезії, мотивів, образів тощо. Вживання терміна «фольклор» знаменувало початок розмежування української етнографії та фольклористики як окремих народознавчих дисциплін, зокрема, зусиллями М. Драгоманова, а згодом — І. Франка, але ще до випуску запланованого М. Грушевським «Етнографічного збірника», тим більше, до виходу у світ першого тому «Матеріялів до українсько-руської етнології». Заслуга членів НТШ полягала в тому, що вони закріпили розмежування фольклористики та етнографії своїми аналітичними працями та окресленням рамок предмета дослідження. Це сприяло інтенсивному розвитку кожної з них: фольклористики — передусім у межах українського літературознавства, тобто як класичної філологічної дисципліни; етнографії — як історичної галузі знань. Незважаючи на утвердження терміна «фольклор» в українській науці, до Другої світової війни дослідження усної народної словесності часто називали етнографією. Сучасних фахівців очікує вирішення ще одного важливого питання: коли термін «фольклористика» остаточно «прижився» в українському народознавстві як означення науки, що вивчає сукупність словесних, словесно-музичних, музично-хореографічних, ігрових і драматичних видів народної творчості.

1. *Березовський І. П.* Українська радянська фольклористика: Етапи розвитку і проблематика. – К., 1968.
2. *Вайнштейн С. И.* Сравнительно-исторический метод // Свод этнографических понятий и терминов. – М., 1988. – [Вып. 2]: Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – С. 211–216.
3. *Василевський Л.* Из фольклорного руху в Західній Європі // Жите і слово. – 1894. – Т. I. – [Кн. 2]. – С. 233–237.
4. *Василевський Л.* Польський фольклорний журнал (Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Т. I–VI. – Варшава, 1887–1892) // Жите і слово. – 1894. – Т. I. – [Кн. 1]. – С. 153–157.
5. *В[овк] Хв.* Від редакції (Дещо про теперішній стан і завдання української етнології) // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Л., 1899. – Т. I. – С. VI–XIX.
6. *Вовк Хв.* Програма до збирання відомостей, дотичних народної побутової техніки (Arts of life) // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Л., 1899. – Т. I. – С. 1–22 (окрема пагінація).
7. *Возняк М.* Невидана стаття М. П. Драгоманова про фольклорну літературу // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1926. – Вип. 1, 2. – С. 118–122.
8. *Волков Ф. К.* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. 2. – С. 455–647.
9. *Гарасим Я.* Культурно-історична школа в українській фольклористіці. – Л., 1999.
10. *Гнатюк В.* Українська народна словесність (В справі записів українського етнографічного матеріалу). – Відень, 1916.
11. *Грицай М. С.* Фольклористика // Українська радянська енциклопедія. – К., 1985. – Т. 12. – С. 16, 17.
12. *Грицай М. С., Бойко В. Г., Дунаєвська Л. Ф.* Українська народнопоетична творчість. – К., 1983.
13. *Гринченко Б.* По поводу рецензии на книгу Б. Д. Гринченка «Литература украинского фольклора» (Письмо в редакцию) // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXV. – Кн. 1 (октябрь). – Отд. II. – С. 18–20.
14. *Гринченко Б. Д.* Литература украинского фольклора. 1777–1900: Опыт библиографического указателя. – Чернигов, 1901.
15. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Репринтне відтворення видання 1913 р. – К., 1991. – Т. I: До початку XI віка.
16. *Грушевський М.* Передмова // Етнографічний збірник. – Л., 1895. – Т. I. – С. VII, VIII.
17. *Гусев В. Е.* Фольклор (История термина и его современные значения) // Советская этнография. – 1966. – № 2. – С. 3–24.
18. *Гусев В. Е.* Фольклористика // Свод этнографических понятий и терминов. – М., 1988. – [Вып. 2]: Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – С. 82–84.
19. *[Гомм Дж. Л.] Гам Дж.* Фольклор: Підручник для збирання народних вірувань та звичаїв, із переднім словом Д-ра Зенька Кузелі. – Коломия, [1911].
20. *Дей О. І.* Сторінки з історії української фольклористики. – К., 1975.
21. *Денисюк І.* Фольклористичні концепції М. Грушевського та І. Франка // *Денисюк І.* Невичерпність атома. – Л., 2001. – С. 182–186.
22. *Драгоманов М.* Буддиські початки «слова» le Dit de l'empereur Coustant і їх риси у славянському фольклорі // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство / Зладив М. Павлик. – Л., 1906. – Т. III. – С. 184–192.
23. *Драгоманов М.* Для починаючих фольклористів на Україні // Розвідки Михайла Драгоманова... С. 330, 331.
24. *Драгоманов М.* «Живая Старина», вип. I–III (1890 і 1891 р.) // Розвідки Михайла Драгоманова... С. 309–329.
25. *Драгоманов М.* Матеріяли й уваги про українську народну словесність // Розвідки Михайла Драгоманова... С. 128–155.
26. *Драгоманов М.* Народні оповідання Росії // Розвідки Михайла Драгоманова... С. 101–107.
27. *Драгоманов М.* Побожні легенди Болгар // Розвідки Михайла Драгоманова... С. 129–148.
28. «Зоря» 1880–1897: Систематичний покажчик змісту журналу / Уклад О. Д. Кізлик. – Л., 1988.
29. *Кирчів Р.* Фольклористика в науковій діяльності Івана Франка (Деякі теоретико-методологічні аспекти) // Записки НТШ. – Л., 2005. – Т. ССЛ: Праці Філологічної секції. – С. 356–375.
30. *Колесса Ф.* Історія української етнографії. – К., 2005.
31. *Колесса Ф.* Українська усна словесність (Загальний огляд і вибір творів). – Л., 1938.
32. *Лановик М., Лановик З.* Українська усна народна творчість. Підручник. – К., 2001.
33. *Лесин В. М., Пулинець О. С.* Словник літературознавчих термінів. / Видання друге, перероблене і доповнене – К., 1965.
34. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. – Л., 2006.
35. *Мороз М. О.* Етнографічно-статистичний гурток (до 100-річчя від початку його діяльності) // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 6. – С. 42–45.

36. П[авлик] М. Історія розвідки М. Драгоманова про кровосумішку // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик. – Л., 1907. – Т. IV. – С. 141–196.

37. Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами Наукового товариства ім. Шевченка // Етнографічний збірник. – Л., 1895. – Т. I. – С. 1–16 (окрема пагінація).

38. Росовецький С. Український фольклор у теоретичному висвітленні: підручник. – К., 2008.

39. Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Шевченка (1898–1939 р.р.). – Л., 2000.

40. [Б. а.]. Товариство фольклористів у Львові // Житє і слово. – 1894. – Т. I. – [Кн. 2]. – С. 316.

41. Українська фольклористика. Словник-довідник / Уклад. і заг. ред. М. Чернописьского. – Тернопіль, 2008.

42. [Б. а.]. Фольклорні товариства в Європі // Житє і слово. – 1894. – Т. I. – [Кн. 2]. – С. 316–318.

43. Франко І. Дві школи в фольклористиці (По поводу сьомого тому «Wisły») // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1981. – Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895). – С. 416–424.

44. Лист І. Франка до М. Драгоманова від 22 жовтня 1883 року // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 48: Листи (1874–1885). – С. 365–367.

45. Лист І. Франка до М. Драгоманова, після 22 листопада 1883 року // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 48. – С. 373, 374.

46. Лист І. Франка до М. Драгоманова від 21 жовтня 1884 року // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 48. – С. 365–367.

47. Лист І. Франка до М. Драгоманова від початку листопада 1884 року // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 48. – С. 490–493.

48. Франко І. З галузі фольклору // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 38, 39.

49. Франко І. Михайло Петрович Драгоманов // Житє і слово. – 1894. – Т. 1. – [Кн. 1]. – С. 148–152.

50. Франко І. Найновіші напрямки в народознавстві (Лекція виголошена на першому щомісячному зібранні Народознавчого товариства 28 лютого [нинішнього року]) // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 254–267.

51. Франко І. Нове видання творів Міцкевича // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 25–31.

52. Франко І. Студії над українськими народними піснями // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1984. – Т. 42: Фольклористичні праці. – С. 7–491.

53. Франко І. Фольклорні праці д-ра Ченька Зібрта // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 29. – С. 258–270.

54. Франко І., Гнатюк В. В справі збираня етнографічних матеріялів // Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імени Шевченка. – Л., 1901. – Ч. 8 (вересень–грудень). – С. 16, 17.

55. Франко І., Гнатюк В. До збирачів етнографічних матеріялів // Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість. – К., 1966. – С. 228–231.